

.....
концерти Ваші й овації чужинців, що випадають на долю Вашу й всього українського. І з тим більшим почуттям вдячності важка і висока Ваша праця буде записана на сторінках нашого Державного й Культурного будівництва. І хоч важкий тернистий шлях до забезпечення щастя нашому многотраждальному Народові, все ж, з тим більшим завзяттям мусимо йти все вперед до ясної цілі повної його свободи і незалежності. Вже не далеко та хвиля, коли об'єднаними силами досягнемо своєї мети і станемо твердою ногою господарями на своїй Землі. Шлю Вам побажання дальшого успіху на полі Вашої творчості і користуюсь нагодою переслати взаємний привіт. Головний Отаман Петлюра. м. Кам'янець-Подільський, року 1919, вересня 16 дня" [9, арк. 17].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калущька Н. Б. Мистецька діяльність Олександра Кошиця в контексті музики ХХ сторіччя: Автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. – К., 2001; 2. Олександр Кошиць «Спогади». – Ч.1-2.– Вінніпег, 1948; 3. Олександр Кошиць З піснею через світ. – К., 1998; 4. Головащенко М. Феномен Олександра Кошиця. – К., 2008; 5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВО України). – Ф. 3965. – Оп. 2. – Спр. 7; 6. ЦДАВО України. – Ф. 3965. – Оп. 2. – Спр. 10; 7. Софія Колодїївна «Журнал Української республіканської капели» // ЦДАВО України. – Ф.3965. – Оп. 1. – Спр. 2; 8. Петро Вишницький Історія хору студентів університету Святого Володимира // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 50. – № 2016; 9. ЦДАВО України. – Ф. 3965. – Оп. 2. – Спр. 53.

О.М. Ігнатуша

В.Г. ФОМЕНКО – ПРОВІСНИК ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ЗАПОРІЖЖІ

Історія української інтелігенції другої половини ХХ ст. ще має бути поцінована нашими сучасниками. Адже саме з цієї доби, зокрема доби шістдесятих, прорвалися крізь товщу радянського офіціозу у добу державної незалежності України 90-х і в початок ХХІ століття нові паростки вільнодумства та національної гідності, які тепер дали здорові й міцні сходи.

Саме у шістдесяті роки на Запоріжжі заходами патріотичної інтелігенції відродився попит на історичне краєзнавство, що є однією з підвалин національного виховання.

Проте аспекти наукової та культурно-просвітницької діяльності інтелігенції цієї доби ще не знайшли належного висвітлення в літературі.

Спробуємо привернути увагу до одного із сюжетів культурницької місії української інтелігенції, який пов'язаний із характеристикою типового і водночас самобутнього представника цього напрямку – В.Г. Фоменка – краєзнавця-аматора, котрий зробив істотний внесок у дослідження й популяризацію історії краю. При цьому будемо спиратися на краєзнавчу літературу [1-5] та архівні матеріали місцевого обласного архіву [6].

Як не парадоксально, але славетна історія Запорізького краю у роки «радянського благополуччя» доживала останні дні.

Комуністичний офіціоз випхнув її на задвірки суспільної свідомості й пильно контролював її животіння. Всі історичні події та явища мали бути пересіяні через сито «класового підходу». Гіпертрофовано звеличувався зв'язок української й російської історії, братерських взаємин українського та російського народів. Заняття іншими науковими проблемами тамувало для науковців загрозу впасти в «політично неправильні оцінки» чи «сісти на мілкотем'я». Ідеологічні вимоги не лишали місця для неупереджених, самостійних краєзнавчих досліджень.

Істотні зміни у цьому відношенні принесли шістдесяті роки ХХ ст.

Політична атмосфера, народжена духом «хрущовської відлиги», дала себе взнаки. З'явилися ті, хто сміливіше взявся за ще вчора заборонені чи замовчувані теми, до яких належала й історія запорізького козацтва.

Під тимчасовим омофором урядових постанов 1965 р., ініційованих патріотично налаштованою українською інтелігенцією – П.Т. Троньком, М.П. Киценком, с. М. Кириченком, – на острові Хортиця в Запоріжжі створювався державний історико-культурний заповідник з козацьким меморіальним комплексом [3, с. 34-35].

Ініціатива й діяльність названих осіб, які займали високі посади – П.Т. Тронько – заступник Голова Ради міністрів УРСР, М.П. Киценко – заступник голови Запорізького облвиконкому – створювала сприятливу атмосферу в Запорізькому регіоні для розширення тематики й наукової глибини досліджень історії козацтва та Запорізького краю загалом.

У цій обнадійливій атмосфері повернення до споконвічних цінностей перебував і В.Г. Фоменко, приїхавши у Запоріжжя 1954 р. за не зовсім щасливим збігом обставин.

Він хворів і мав на руках від лікарів невтішний діагноз, а саме силікоз легень. Як вважали багато хто із його близьких і знайомих, приїхав до сонячного й теплого Запоріжжя доживати з надією хоча б трохи продовжити свого земного віку.

Проте Бог дав йому здоров'я ще на багато добрих справ просвітницького гатунку.

В.Г. Фоменко повертався на батьківщину, з якої він, уродженець с. Мала Токмачка Бердянського повіту Таврійської губернії (а нині – Оріхівського району Запорізької області), ще у смутні 30-ті рр. подався на Схід. Спочатку – на Урал. Навчався у Свердловську (нині – Катеринбург) в Урало-Казахстанській промисловій академії. Потім працював у Казахстані та Грузії, причому обіймав керівні посади на підприємствах гірничорудної промисловості [7].

У рідному краї В.Г. Фоменко знайшов свій поклик у краєзнавчій роботі. Став постійним членом краєзнавчої секції при обласному краєзнавчому музеї, яка розпочала роботу з 1957 р. Захопився розвитком народних музеїв в області, хоча при цьому не був штатним працівником жодної краєзнавчої організації [8].

Українське національно-культурне середовище та політичне «потепління», у якому розгорталася діяльність В.Г. Фоменка, національно-патріотичний підйом надихали його – творчу та інтелектуально спраглу людину – до сприйняття й популяризації українських національних традицій. Незважаючи на те, що В.Г. Фоменко прожив тривалий час на російських теренах, він з гідним подиву ентузіазмом взявся за дослідження археологічних, етнографічних, писемних пам'яток Запорізького краю, топонімів і гідронімів області, вивчення постатей видатних діячів запорозького козацтва.

Звернемо увагу на важливу обставину: науково-пізнавальний інтерес до малої історії В.Г. Фоменкові був притаманний органічно. Красномовним свідченням прив'язаності до землі та людей, які ставали йому рідними, є нариси, написані ним у місцевостях свого попереднього проживання. Це нариси й замітки про Астрахань («Сива старовина Поволжя. Чому так називається»), Калуги («Можливе значення топоніма «Калуга»), Коломни («Древня назва») тощо.

Коли В.Г. Фоменко відчув цей інтерес? Від кого він отримав у спадок таку зацікавленість? Такі почуття, як правило, формуються з глибокого дитинства. На жаль, достеменних відомостей про ці глибоко особисті уроки любові до рідної землі, краю, людей, які проніс життям наш герой, сьогодні вже невідомі.

За матеріалами архівного фонду особистого походження, який зберігається у Державному архіві Запорізької області, маємо чудову можливість ближче познайомитися з біографією та творчим надбанням В.Г. Фоменка.

Архівний шифр «Особистого фонду краєзнавця Віктора Гавриловича Фоменка» – Ф. Р-3319 [6]. Фонд охоплює документальний масив за 1948-1976 рр. Він складається із 102 одиниць збереження й містить у собі біографічні матеріали, книги, статті, рукописи, написані В.Г. Фоменком, а також матеріали про нього самого.

Збереглися автобіографія Віктора Гавриловича, написана в 1967 р., особовий листок з обліку кадрів, фотографії, накази наркома промисловості кольорової металургії СРСР за 1941, 1944 р. про нагородження «Похвальним листом Наркомкольормету», значком «Відмінник соцзмагання кольормету», фотокопії авторських посвідчень та ін. – досить типовий для радянського громадянина трудовий шлях. Відзначаємо мовою тодішніх документів «активну громадянську позицію» В.Г. Фоменка, за чим сьогодні вбачаємо заангажованість тодішніми політичними ідеями й відданість радянським ідеалам.

У фонді зібрані роботи Віктора Гавриловича з топоніміки. Передусім це книга «Звідки ця назва», видана 1969 р. у Дніпропетровському видавництві «Промінь» [1]. Територіальні рамки, які вона охоплює, – Запорізька область. Вона розповідає чому, коли й ким названі Хортиця, Мелітополь, Токмак..., урочища, кургани, їхню історію.

Відзначимо, що, крім друкарського примірника, в архівному фонді зберігається й машинописний примірник публікації. Він є більш повним варіантом книги, оскільки містить відомості, скорочені при її виданні. У фонді зберігаються й інші роботи з топоніміки: «Матеріали до топоніміки Запорізької області. (Тюркські елементи топоніміки)», «Чому ми так називаємо», «Тюркські елементи в топоніміці Запоріжжя».

У 1967–1971 рр., співпрацюючи з газетою «Комсомолец Запоріжжя», Віктор Гаврилович підготував низку статей з історії краю «Стародавні назви могил Лукомор'я», «Стародавні села»,

«Тасмниця Таврійської річки» тощо. У цих роботах В.Г. Фоменко дав пояснення походження й смислового значення назв різних географічних об'єктів Запорізького краю.

Відквалилися у фонді й невеликі статті з ономастики, в яких, відповідаючи на питання читачів (а статті були надруковані в газеті «Комсомолец Запоріжжя»), він розповідає про походження деяких імен і прізвищ.

Серед матеріалів архівного фонду В.Г. Фоменка збереглися й праці про заселення, розвиток краю з найдавніших часів, історію Запорізького козацтва, адміністративно-територіальний поділ краю. Це машинописні примірники праць «Матеріали до історії земель ордена Леніна Запорізької області. Частина I. (до половини XIX ст.), «Це було за порогами Славути», нарис «Історія міста Бердянська», а також серія статей, присвячених 200-річчю міста (вони були опубліковані в «Комсомольці Запоріжжя», «Запорізькій правді» у 1969 р.): «Лінійні фортеці і слободи», «Фортеця Приазов'я», «Головні фортеці», «Посад і місто», «Звідкіля почалося наше місто». У статтях до двохсотріччя міста вперше були використані плани, знайдені Віктором Гавриловичем у Центральному державному військово-історичному архіві. Зокрема, «План ріки Московки», складений у 1770 р. До речі, ці праці, як і праця «До двохсотлітнього початку будівництва Нової Дніпровської лінії фортець» [9], донині привертають увагу істориків Запорізького краю [10, с. 78].

Історії Запорізького козацтва присвячені й статті: «Про козачі човни «Чайка» і «Дуби», «Чудо-судно запорожців», «Про їжу запорізьких козаків», «Замітки краєзнавця про деякі славні місця Запоріжжя», «Запорізька верф» тощо.

Інтерес викликають і невеликі статті: «Почесний знак чекіста», «Знак червоного командира», «Супутник наш п'ятикутний», «Значок перших будівельників СРСР», «Знак трудової слави», надруковані в газеті «Комсомолец Запоріжжя» у 1967 р. і 1974 р., у яких наводиться опис знака і повідомляється: кому і з якого приводу його вручали. І обов'язково містилася фотографія знака, про який йшла мова.

У фонді можна знайти інформацію про відомих історичних осіб: кошового отамана Івана Сірка, болгарського революційного діяча й поета Христо Ботєва, який у 1863–1865 рр. навчався в одеській гімназії та ін., про знаменитий Запорізький дуб, події громадянської війни на Запоріжжі тощо.

Більше 30 справ містять листування В.Г. Фоменка з редакціями газет і журналів, архівами, установами, шкільними закладами тощо. У цьому листуванні можна знайти цікаві відомості з історії, що згодом були використані в працях В.Г. Фоменка та зрозуміти шляхи отримання й поширення ним історичної інформації.

Так редакція газети «Радянське Полісся» направляла В.Г. Фоменкові відомості про заснування м. Камінь-Каширський (нині – Волинської області), а Марко Миколайович Рижков, заслужений учитель УРСР – про діяльність гучно відомої виробничими успіхами комуні «Авангард» у с. Басань (нині Пологівський район Запорізької області), Центральный державний архів військово-морського флоту (тоді він знаходився у Ленінграді) повідомляв дані щодо основних розмірів праму – вітрильного судна російського флоту XVII століття тощо.

Творча діяльність В.Г. Фоменка, як і його доля, не була безхмарною. Ми не маємо відомостей про його стосунки і спільні науково-дослідницькі проекти з іншими дослідниками й популяризаторами запорізької старовини – М.П. Киценком, с. М. Кириленком, А.Л. Сокульським. Проте така відсутність відомостей також показова. У літературі, що з'явилася за доби державної незалежності України і, зокрема останніми роками, незгадування прізвища В.Г. Фоменка може свідчити про те, що між ним та когортою вищезазначених діячів не було глибокого порозуміння й відчуття спільності інтересів.

Це мовчання у наративних джерелах, зокрема – мемуарній літературі, – могло бути як причиною ідейних розбіжностей, так і неприйняття особистісних якостей В.Г. Фоменка. Проте ці обставини його творчості поки що залишаються затіненими для дослідників.

Творча історико-краєзнавча діяльність В.Г. Фоменка стала одним із помітних явищ пробудження широкого суспільного зацікавлення історією Запорізького краю. Постає краєзнавця, дослідника, популяризатора історії краю та запорізької старовини символічна для епохи шістдесятих. Вона являє собою типовий портрет дослідника-аматора, який намагався реалізувати себе у різнопланових за проблематикою проектах. Неодмінною тематикою, яку в радянські часи мусив порушувати і порушував за покликком свого політизованого сумління В.Г. Фоменко, була військово-революційна й радянсько-патріотична проблематика: історія соціалістичного будівництва у його

.....
більшовицькій інтерпретації, історія радянської символіки, постаті революціонерів-інтернаціоналістів та борців за більшовицьку владу.

Проте, поряд із цим політично кон'юнктурним струменем досліджень та пропаганди радянської історії краю, В.Г. Фоменко був одним із плеяди тих, хто засвічував зірку українського національно-патріотичного відродження. Він намагався на належному науковому рівні дослідити й зберегти для нащадків відомості про найдавнішу історію Русі, пов'язану із Запорізьким краєм: з перебуванням княжих дружин на о. Хортиця, переправою через р. Дніпро в районі Протовчого броду, з походами русичів шляхом «із варяг у греки». Не менш активно В.Г. Фоменко вивчав і популяризував яскраві сторінки історії запорозького козацтва: його звитягу і будні, військово мистецтво, народні традиції, діяльність легендарних ватажків. До менш політизованих наукових сфер належало й захоплення В.Г. Фоменка історичною географією. Найбільшу славу йому принесла книга «Звідки ця назва?». Вона надовго увійшла в переліки літератури, що користується неабияким попитом і донині. Відомості про неї знаходимо навіть у мережі Інтернету з позначкою «читабельність». Окрім цього, користувачам цієї мережі доступна електронна версія цієї книги. Нагадаємо, що єдиний тираж книги вийшов майже 40 років тому! Багатоліття та попит на книгу є показником якості наукового доробку В.Г. Фоменка.

Отже, вважаємо, що постать В.Г. Фоменка, як одного з представників національної інтелігенції 60-х рр. ХХ ст. гідна шанобливої пам'яті потомків. На його творчості, безумовно, позначилась суперечливість епохи політичної лібералізації, неготовність частини місцевої інтелектуальної та культурної еліти вийти за рамки ідеологічних стереотипів, відповідний рівень національної свідомості радянського суспільства (в рамках якого існувало українське суспільство). Тож українська інтелігенція доби 60-х ще не була настільки сконсолідованою, щоб спільними зусиллями сформувавши ідеал некомуністичної української ідеї.

Такі представники інтелігенції у Запорізькому краї, як В.Г. Фоменко, стали провісниками національного відродження. Генеруючи вікові ідеї національної спадщини, популяризуючи історію рідного краю, вони не дозволяли перерватися історичній традиції і надавали їй нового резонансу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фоменко В. Звідки ця назва? – Дніпропетровськ: Промінь, 1969. – 112 с.; 2. Киценко М. Хортиця в героїці і легендах. – Вид. друге, доповнене і перероблене. – Дніпропетровськ: Промінь, 1972. – 132 с.; 3. Кириченко С. З любов'ю до краю Запорізького. Нариси, рецензії, роздуми. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2002. – 132 с.; 4. Клименко Н.В. Запорож'є. Путеводитель-справочник. – Днепропетровск: Промінь, 1976. – 128 с.; 5. Ігнатуша О.М. Матеріали архівного фонду М.П. Киценка як джерело вивчення діяльності визначного краєзнавця // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Дніпропетровськ: Національний гірничий ун-т, 2004. – Вип. 1. – С. 142-148; 6. Державний архів Запорізької області. Ф. Р-3319. – Оп. 1. – Спр. 1–102; 7. Индустриальное Запорожье. – 1976. – 10 октября; 8. Симонов Я. Возьми в наследство // Индустриальное Запорожье. – 1975. – 27 июля; 9. Фоменко В.Г. К двухсотлетию начала строительства Новой Днепровской линии крепостей. – Запорожье, 1968. Машинопись; 10. Молдавський Р.Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791 рр.) // Запорізька спадщина. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007. – Вип. 16. – 86 с.

Н.М. Салтан

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ГАЛУЗІ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ В 1919 – 1921 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У ХХ ст. в зв'язку з вдосконаленням виробництва та завдяки технічному прогресу змінюється роль людини як виробника продукції. Нові технології потребували більш освічених робітників та менеджерів. Через складну політичну ситуацію подолання кадрової кризи для маргінальної більшовицької держави, стало життєвою необхідністю. Це завдання було покладено на систему професійно-технічної освіти.

Джерелами при написанні статті слугували фонди виконкомів різних рівнів, профспілок, суб'єктів господарської діяльності та урядові постанови. Лише незначну групу становлять опубліковані архівні матеріали [20, 4]. Документи, які відображають питання створення та діяльності професійних навчальних закладів, особливо регіональні, введені до наукового обігу недостатньо. Урядові документи опубліковані здебільшого в тогочасних урядових вісниках [2, 22, 23] та хрестоматіях, присвячених історії культурного будівництва в Україні [10, 14]. Темі розвитку професійної освіти в Україні, за підрахунками автора статті, присвячено декілька сотень робіт радянських авторів. Безперечними авторитетами тут виступають В.С. Лобурець [17] Д.І. Павлов,